

УДК 94 (477): 002. 2 (477)

**З ІСТОРІЇ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ-ПОЧАТОК ХХ ст.)**

© М. Т. Андрійчук, НТУУ «КПІ», Київ, Україна

**Отражены особенности развития украинского
книгоиздания и прессы на Надднепрянщине
во второй половине XIX-начале XX вв.**

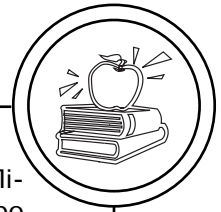
**Special aspects of the development of the Ukrainian
book publishing and press in Naddnipryanschyna at the se-
cond half XIX-beginning of the XX centuries are presented.**

Українське книговидання завжди носило політичний характер, оскільки було важливою складовою українського національного руху. Розвиток українського книговидання та періодики на Наддніпрянщині у другій половині ХІХ-на початку ХХ ст., теж був тісно пов'язаний з національно-культурним та політичним рухом українців. Термінами «Наддніпрянщина», «Наддніпрянська Україна» умовно позначалися ті українські етнографічні землі, що входили до складу Російської імперії [23]. Пов'язаність українського друкованого слова національним рухом, стала причиною посиленої уваги до цього культурного явища з боку російської імперської адміністрації, яка вбачала в українському національному русі та друкованому слові як її виразнику, небезпеку сепаратизму. Метою даної статті є розкрити особливості розвитку національного книговидання в зазначений період на Наддніпрянщині.

Описуючи тогочасні реалії царської Росії М. С. Грушевський писав: «Как всякое проявление

украинской национальности, украинская книга даже дозволенная цензурой, оставалась в глазах администрации вещью опасной, объектом дальнейших стеснений и преследований. Она не допускалась в школьные библиотеки и народные читальни. Продажа украинских книг (говорю, конечно, о дозволенных цензурой) встречались с различными стеснениями и придирками администрации, сводившими её на нет. Даже в руках читателя украинская книга не переставала быть предметом преследования, и не редко бывали случаи разных неприятностей, постигавших крестьян со стороны урядников, стражников и иных чинов. За то, что они имели у себя украинские книги и давали их своим односельчанам.» [9, С. 37]. Ставлення центральної російської влади та місцевих адміністрацій до українського друкованого слова позначилося на тому, що видання української книжки в середині ХІХ ст. було незначним. Так, у 1847 р. вийшло всього одна назва українських видань, у

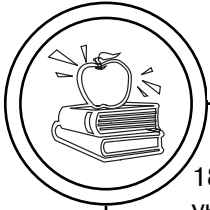
КНИГОЗНАВСТВО

1848 — три, у 1849 — два, у 1850 — одне, у 1851 — два, у 1852 — три, у 1853 — одне, у 1854 — три, у 1855 — чотири, у 1856 — п'ять назв. Але наприкінці 50-х рр., зі смертю Миколи I, відбувається короткотривале пом'якшення режиму. В Російській імперії, поширюються ліберально-реформаторські настрої, що відразу позначилося на становищі української книжки [31, С. 74]. Так, у 1857 р. з'явилося 12 назв українських видань, у 1860 — 24, у 1861 — 33, а у 1862 — 41 назва [19, С. 105]. Крім того, з 1861 р. почали виходити українські періодичні видання — часописи «Основа» (1861-1862) та «Черниговській листок» (1861-1863). При цьому необхідно зазначити, що цензурні обмеження щодо українського друкованого слова у середині XIX ст. стосувались лише окремих українських видань. Наприклад, у 1858 році за таємним розпорядженням київського генерал-губернатора київський старший поліцеймейстер наказав опечатати всі видання українського букваря — «Граматики», що знаходилась у продажі в окремих книгарнях Києва, та заборонити його подальший продаж. Після проведення обшуків 31 травня 1858 року з усіх київських книгопродавців лише у купців Івана та Степана Ліпових були виявлені нерозпродані примірники «Граматики», котрі ті отримали, як зізнались після допиту, у відставного колежського секретаря Феодосія Івановича Дейкуна. У цього ж відставного чиновника під час обшуку було знайдено ще 416 примірників книжки, на котрі було накладено арешт. З

чиновника, а також купців Ліпових було взято підписку про припинення продажу цих книжок в майбутньому [3, арк. 1—5]. Такі обмежувальні заходи уряду мали разовий характер і застосовувалися для кожного конкретного випадку, однак, вже невдовзі було розпочато більш жорстку політику у цьому напрямку.

18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валувєв надіслав до Київського цензурного комітету свій сумно відомий таємний циркуляр. Як зазначалося в цьому документі: «Внаслідок представлення від 27 минулого червня за № 342 пропонує Київському цензурному комітету зробити розпорядження, аби до друку дозволялися лише такі твори на малоросійському нарідччї, які відносяться до галузі красеного письменства, пропуском же книг тією мовою як релігійного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, призупинитися до розв'язання піднятого з цього предмета питання в установленому порядку, про що комітет буде своєчасно поставлений до відома.» [30, С. 165—166]. Згідно з таємним Валувєвським циркуляром заборонялось друкувати книжки та періодику, здійснювати постановки театральних вистав українською мовою. Це свідчить не тільки про зростання кількості українських видань у кінці 50-х-на початку 60-х рр. XIX ст., але й про зростання їхнього впливу на українське суспільство. Після введення в дію Валувєвського циркуляру кількість назв українських видань у Російській імперії різко зменшується. Зокрема, у

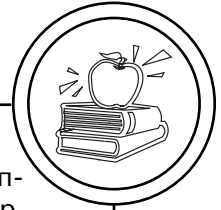

КНИГОЗНАВСТВО

1864 р. вийшло всього 12 назв українських книжок і брошур, у 1865 р. — п'ять, у 1866 р. не вийшло жодного видання. Водночас вже з 1867 р. почала спостерігатися тенденція до поступового збільшення кількості назв українських видань навіть у таких складних умовах. Так, протягом 1867-1869 рр. вийшло по дві назви українських видань кожного року, а вже у 1870 р. з'явилося п'ять назв видань [10, С. 134]. Зростала також і кількість українознавчих видань, випущених російською мовою в рамках діяльності Південно-Західного відділу Імператорського географічного товариства, де працювали такі представники Київської Старої Громади, як П. Чубинський, В. Антонович, І. Житецький та інші. Однак через донос голови Київської археографічної комісії М. Юзефовича цар Олександр II наказав створити комітет для розгляду питання про українофільство на чолі з тим же Юзефовичем. Комітет вбачав у діяльності українофілів, в тому числі і в поширенні українських книжок, загрозу українського сепаратизму. Як говорилося в одному з документів, що був підготовлений Головним управлінням у справах друку для засідання комітету Юзефовича: «...особливої уваги заслуговує виявлена недавно у Волинській губернії поява книг і брошур на малоросійському нареччі, творів Шевченка...» [30, С. 167]. Однак, головна увага в цьому документі зосереджувалась на змісті творів українофільських діячів. Зокрема, в документі зазначалося: «У писаннях су-

часних діячів українофільства не лише проглядається, а й висловлюється прямо думка про відокремлення Малоросії від усїєї Росії, відокремлення поки що лише літературного, але за яким природньо і навіть неминуче має прийти прагнення до відокремлення політичного, бо ніщо не об'єднує людей у політичному відношенні так сильно, як єдність мови і літератури, і навпаки, ніщо не роз'єднує їх так, як відмінність мови і писемності. Допустити створення особливої простонародної літератури на українському нареччі, означало б покласти міцну основу для розвитку переконання у можливості здійснити в майбутньому... відчуження України від Росії» [30, С. 167]. Отже, українська книжка, як і мова, прямо пов'язувались з проявами сепаратизму та загрозами Російській імперії. Виходячи з цього, вже найближчим часом слід було очікувати радикальних дій від російського керівництва стосовно української книжки та українського слова загалом.

30 травня 1876 р., перебуваючи на відпочинку в німецькому курортному місті Емс, Олександр II підписав документ, що увійшов в історію як Емський указ. Цим цензурним актом ще більше звужувалась сфера функціонування українського друкованого слова та української мови загалом. Згідно з цим указом пропонувалося: «... 1. Запретить ввоз в пределы Империи без специального на то разрешения, выдаваемого главным управлением по делам печати, заседающим в Петербурге, каких бы то ни было книг

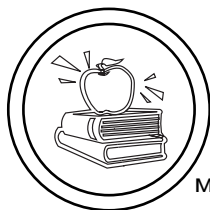
и брошюр, опубликованных за границей на малороссийском языке. 2. Запретить в пределах Империи печатание оригинальных произведений или переводов на малороссийском языке за исключением: а) исторических документов; б) произведений художественной литературы. 1) Но при условии, чтобы при печатании исторических документов сохранялось нетронутым правописание; 2) При условии, чтобы не допускать малейших отклонений от общепринятого правописания; 3) При условии, что все рукописи будут подвергнуты предварительной цензуре в главном управлении по делам печати. 3. Запретить также все сценические представления и любую декламацию на малороссийском языке, а равно и печатание на малороссийском языке текстов к музыкальным произведениям...» [11, С. 51].

За свідченням газети «Киевлянин» (1876, № 147), у Києві, який був третім містом в Російській імперії за інтелектуальною діяльністю та значним видавничим центром, до запровадження Емського указу 23 % всіх видань, що виходили в місті, були україномовними. Однак, вже після цього в місті вийшло лише дві малі українські брошури [11, С. 52]. Цензурою було заборонено навіть такі політично безпечні масові видання для народу, як «Пісеньки та оповідання для дітей», «Про землю і небо», «Про земне життя», «Про холеру», «Про козаків і турків» [11, С. 87]. Загалом, після введення в дію даного указу ситуація із випуском українсь-

ких книжок виглядала наступним чином: у 1877 та 1879 рр. вийшло лише по дві назви видань, у 1880 — 6 назв [21, С. 107].

У 1881 р. дія Емського указу дещо послаблюється. Зокрема, були дозволені вистави та концерти українською мовою. Однак, українські п'єси піддавались перед тим дуже жорсткій цензурі. При цьому, їх дозволялося демонструвати лише в один і той самий вечір з російською п'єсою. Теж стосувалося української белетристики. Українські видання, що допускались до друку, в принципі не могли не пройти подвійної цензури — в місцевих цензурних комітетах, а потім ще в головному управлінні у справах друку [9, С. 24]. Оцінюючи період 1881-1883 років, Олександр Лотоцький називав їх «коротким антрактом репресій», адже тоді, за його даними, вийшло 76 назв українських книжок [21, С. 107]. Але, невдовзі репресії проти української книжки знову посилилися. У 1892 р. урядовцями пропонувалося піддавати українські видання особливо жорсткій цензурі за найменшої підозри, а у 1895 р. підтверджувалося розпорядження про недопущення друку навіть благонадійних книжок для дитячого читання [31, С. 77—78].

Лише наприкінці 1904 р. уряд царської Росії спробував переглянути свої заборони, доручивши міністерствам внутрішніх справ та народної освіти з'ясувати погляди київського генерал-губернатора, Київського й Харківського університетів, а також Академії наук щодо від-

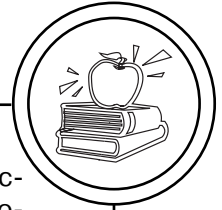
КНИГОЗНАВСТВО

міни заборони функціонування української мови у громадсько-політичній, освітній, науковій та інших сферах суспільного життя. Усі ці інституції висловились проти обмежень на вживання української мови. Не останню роль у прийнятті такого рішення відіграла комісія, створена із семи членів Академії наук на чолі із видатним російським вченим-славістом М. Шахматовим. У рефераті цієї комісії серед всього іншого зазначалося, що урядові заборони служать джерелом сильного і цілком природного незадоволення освічених верств «малоруської людності Малоросії», оскільки затримується поширення видань релігійно-етичного, педагогічного змісту та книжки інших напрямів, через незнання українським населенням «великоросійської мови». Крім того, на думку російських вчених, мовні заборони спонукали зацікавлення українськими виданнями, що виходили у Галичині і часто містили ворожі думки стосовно Росії. Академія наук пропонувала скасувати обмеження й заборони 1876 та 1881 рр. і дозволити українцям публічно говорити і друкувати книжки рідною мовою [8, С. 374—375]. Однак, не зважаючи на таку прихильну позицію російської ліберальної інтелігенції до українців, українська мова отримала певні права лише з проголошенням 17 жовтня 1905 р. царського маніфесту, яким, зокрема, визнавалася свобода слова й друку. [30, С. 83]. Скасування Емського указу сталося лише у березні 1906 р., чим українську книжку було юридич-

но поставлено в однакові з усіма іншими умови [14, С. 175].

Розглядаючи конкретні українські видавничі проекти, необхідно зазначити, що у другій половині XIX ст. розвиток української видавничої справи був нерозривно пов'язаний із громадівським українофільським рухом, що об'єднав у своїх лавах лідерів тодішнього українства. Першим значним українським книговидавничим центром у цей період стала друкарня, заснована в Петербурзі у 1857 р. членами Громади П. Кулішем та Д. Каменецьким. Саме в стінах цієї друкарні побачили світ двохтомник творів Г. Квітки-Основ'яненка, «Записки о Южной Руси» П. Куліша, альманах «Хата». У 1860 р. на кошти українського мецената П. Симиренка було видано «Кобзар» Т. Шевченка накладом 6050 примірників. Того ж року з голосу Д. Каменецького на ноти було покладено збірник українських народних пісень. Протягом 1861-1862 рр. цією друкарнею у серії «Сільська бібліотека» було видано 39 назв брошур з творами таких українських письменників, як Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, О. Сторожено, П. Кузьменко, Г. Квітка-Основ'яненко [10, С. 129]. Певна кількість українських навчальних видань — граматики, букварі, арифметики, що призначалися для народу, також виходили у Петербурзі, Москві, Києві, Полтаві та Харкові [10, С. 130]. У 60-х рр. XIX ст. українські книжки виходили й у Чернігові [7, С. 653]. Члени Петербурзької Громади були причетні і до випуску вже згадуваних журналу

КНИГОЗНАВСТВО

«Основа» та газети «Черниговській Листок». Пізніше в умовах репресій Київська Громада намагалась випускати російськомовні видання, наприклад журнал «Киевская Старина». Як спробу Київської Громади використати для ведення своєї просвітницької діяльності інший друкований орган, слід розцінювати участь таких її членів як М. Драгоманов, В. Антонович, В. Беренштам, П. Житецький, П. Чубинський, Хв. Вовк, О. Русов, Я. Шульгин та інших діячів у роботі газети «Киевский Телеграф». Так, після переходу прав власності на цю газету до А. Гогоцької влітку 1874 р. цим діячам вдалося встановити контроль над редакційною політикою «Киевского Телеграфа» (оскільки власниця видання не цікавилася цим питанням) і часопис тимчасово став друкованим органом Київської Громади та поширювачем українофільських ідей. Але, вже в кінці 1875 р. через тиск на членів редакції та звинувачення в українському націоналізмі з боку різноманітних російських пресових органів — «Киевлянин», «Голос» (СПб) та власниці газети Гогоцької і її чоловіка проф. Гогоцького, що був у дружніх стосунках з сумнозвісним М. Юзефовичем, громадівці залишили це видання [12, С. 97—98].

Однак були спроби заснувати й окремі видавництва для випуску україномовної книжки. Зокрема, на початку 80-х рр. ХІХ ст. члену Київської Громади Луці Ільницькому, котрий придбав собі книгарню, було доручено створити видавництво, де мали б виходити журнал для інтели-

генції та масові книжечки. Оскільки дозвіл на випуск україномовного журналу був неможливим, вирішено було видавати періодично книжки-альманахи. Книгарні Ільницького вдалося видати лише один номер такого українського альманаху під назвою «Луна» (1881), а також навчальні та літературно-художні видання. Протягом 1885-1893 рр. ця книгарня, очолювана вже С. Гомолінським, випускала твори Б. Грінченка, О. Кониського, І. Котляревського, О. Стороженка та інших українських авторів [6, С. 125—126]. Разом з тим, це підприємство випускало й багато творів, що не розходились серед читачів.

Крім видавничої діяльності представників старогромадівського руху були й інші спроби українського книговидання. З'являються поодинокі українські видання і в інших містах Наддніпрянщини. Так наприклад, у 1886 р. в Херсоні побачив світ збірник драматичних творів І. Карпенка-Карого, в 1905 р. літературний альманах — «Перша ластівка»; в Чернігові у 1899 р. літературний альманах «Степові квіти», а у 1900 р. «Хвиля за хвилею» [17, С. 402]. У 1894 р. в Чернігові за фінансової підтримки І. Череватенка було створено видавництво Б. Грінченка. За 1894-1899 рр. у ньому з'явилося 35 назв книжок загальним накладом 133870 примірників. Загалом же за весь час своєї діяльності (1894-1902 рр.) видавництво випустило близько 50 назв видань (твори Т. Шевченка, П. Грабовського, Б. Грінченка та інших) загальним накладом 5-10 тис. прим. кожне [16].

КНИГОЗНАВСТВО

У кінці 1894 р. було засновано київське видавництво «Вік», діяльність якого тісно пов'язана із Загальною українською безпартійною демократичною організацією [32, С. 28]. Серед співробітників видавництва були В. Доманицький, В. Дурдунківський, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Прокопович, А. Ніковський [33, С. 5]. Протягом 1894-1918 рр. видавництвом було випущено в світ 331 назву видань (разом з перевиданнями) загальним накладом 1,7 млн. примірників. Ця статистика могла бути значно більшою, якби не обмежувальні заходи російської влади. Наприклад, до 1903 р. на розгляд цензури було подано 230 рукописів, але тільки близько 80 з них вдалося видати [17, С. 402]. Більшість репертуару видавництва «Вік» становили літературно-художні видання, багато з них були серійними. Зокрема, у серії «Селянська бібліотека» вийшло 70 видань, у серії «Українська бібліотека», що призначалась для більш підготовленого читача, тобто для інтелігенції — 23 видання, у публіцистичній серії «Наші справи» — 21 видання [33, С. 12—13].

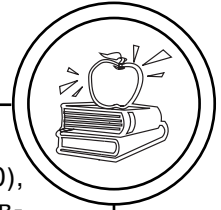
До революційних подій 1905 р. українські книжки популярного характеру, окрім видавництва Бориса Грінченка та київського видавництва «Вік», виходили в Одесі, Харкові та Петербурзі як видання «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг» [28, С. 245]. Ініціатором створення цієї просвітницько-видавничої організації був від-

ставний генерал Микола Федорович Федоровський — українець за походженням та симпатик українського національного руху [20, С. 251]. Головою Благодійного товариства став спочатку Д. Л. Мордовець, а після його смерті О. О. Русов [20, С. 261]. За двадцять років своєї діяльності (1898-1918) «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг» випустило 80 видань. До 1906 р., в часи найбільших гонінь на українське друковане слово Благодійне товариство видавало щорічно 6-8 назв видань. Для порівняння — видавництво «Вік» до 1906 р. щорічно видавало 4-5 назв книжок і лише видавництво Б. Грінченка в Чернігові випускало щороку 7-8 назв книг [20, С. 253].

Українські видання виходили також і під егідою журналу «Киевская Старина» [27, С. 245]. Зокрема, редакція цього журналу видала у 1898 р. «Енеїду» І. Котляревського; у 1899 р. «Кобзар» Т. Шевченка, «Оборона Буші», «Остання ніч» М. Старицького, «Сава Чалий», «Понад Дніпром» І. Карпенка-Карого; у 1900 р. «На зелений клин» Л. Яновської, «Перед волею» М. Кропивницького; у 1901 р. «Серед темної ночі» Б. Грінченка; у 1902 р. «Дорогою ціною», М. Коцюбинського; у 1903 р. «Пропаша сила» Панаса Мирного, «Дарочка» Л. Яновської; у 1904 р. «Без праці» І. Франка [27, С. 251].

Окрім цього, у 1899-1900 рр. українську книжку видавало Київське міське товариство грамотності у співпраці з відомим київським друкарем С. Кульжен-

КНИГОЗНАВСТВО

ком. Невелику кількість українських видань випускали й київські видавці Йогансон, Корейко, одеський видавець Є. Фесенко, а також видавці лубочних книжок Суворін в Петербурзі, Ситін та Е. Губанов у Москві, Наголкін і Т. Губанов в Києві та Михайлов у Харкові [6, С. 125-126]. Активну діяльність розгортала харківська видавнича спілка, що мала колективний псевдонім «Вс. І. Гуртом» (1901) на чолі із Гнатом Хоткевичем [7]. Окрім Г. Хоткевича, діяльну участь в роботі видавничої спілки взяли Д. Антонович, Б. Камінський, О. Катренко. Це видавництво випустило 14 творів Т. Шевченка, І. Франка та інших авторів [23]. Українські літературно-художні видання також випускало створене у 1905 р. київське видавництво Є. Череповського [27, С. 255].

Після революції 1905-1907 рр. число українських видавництв Наддніпрянщини зросло. Провідне місце в українському книговидаванні продовжував зберігати Київ: у 1909 р. з 17 українських видавництв Наддніпрянщини 16 знаходились у ньому. Так, у місті почали працювати нові видавництва «Кобза», «Серп», «Шлях», «Життя й мистецтво», «Вільна думка», «Знаття — то сила», «Час», «Криниця», «Ранок», «Дзвін», «Наша кооперація», «Лан» та інші. Українські книжки випускали також київська «Просвіта», та Українське наукове товариство в Києві [27, С. 264; 28, С. 245].

Одним з найпотужніших центрів українського книговидавання міжреволюційного періоду, окрім вже згаданого «Віку», стало

видавництво «Час» (1908-1920), котре очолювали В. Королів-Старий, М. Синицький, М. Левицький, П. Петрушевський. Це підприємство було зразком для українського книговидавання у справі ведення бізнесу, адже його капітал складав тоді понад мільйон карбованців, що було для українських видавництв нечуваною річчю [17, С. 402-403]. Серед інших видавничих організацій варто назвати «Українське Видавництво» в Катеринославі, «Дністер» в Кам'янці-Подільському, «Сніп» у Одесі, «Видавництво імені Бориса Грінченка» та «Надія» у Харкові, «Струмок» у Житомирі. Крім того, українські книжки випускали також українські кооперативи, земства та приватні видавці [27]. У 1911-1914 рр. невпинно зростає випуск українських книжок у таких містах як Ростов-на-Дону, Петербург, Москва, Одеса, Харків. Однак, лідером українського книговидавання і надалі залишався Київ. В ці роки тут діяли як і старі видавничі фірми так і нові — «Час», «Вік», «Український учитель», «Криниця», «Зоря», «Дзвін», «Лан», «Рілля», Книгарня Є. Череповського, «Українсько-руська видавнича спілка» тощо [27, С. 278-279].

З початком революції 1905-1907 рр. в Наддніпрянській Україні зростає кількість україномовних наукових видань. Видання наукової літератури можливе було в рамках українських наукових інституцій, які до того просто не могли існувати. Наприкінці 1906 р. російська влада затвердила статут Українського наукового товариства в Києві,

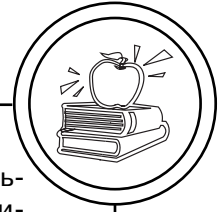
КНИГОЗНАВСТВО

що за висловом М. Грушевського повинно було заложити міцні підвалини наукового українознавства. Вже 29 квітня 1907 р. відбулися перші загальні збори УНТ, яке очолив М. Грушевський. З 1908 р. УНТ почало видавати «Записки Українського наукового товариства у Києві». До 1918 р. вийшло 17 томів цього збірника, де друкувались праці з різних галузей знань — історії, філології, медицини, економіки тощо. Згодом вийшло 4 томи «Збірника медичної секції У.Н.Т.», окремі томи «Українського етнографічного збірника» та «Фільольогічний збірник пам'яті К. Михальчука» [15, С. 54-55].

Загалом перед I світовою війною кількість української видавничої продукції невпинно зростала, відбувалася й певна спеціалізація діяльності українських видавництв. Так, наприклад спеціалізація позначилася на діяльності видавництва «Криниця», яке у 1911-1913 рр. випускало переважно літературно-художні видання — твори С. Васильченка, П. Вороніна, Т. Болотька, Майорського, Т. Шевченка. Разом з тим тут з'являлись і публіцистичні та історичні твори М. Драгоманова, на які було накладено арешт. У видавництві «Зоря» друкувались перекладні твори іспанського письменника В. Ібаньеса та публіцистика П. Понятенка, присвячена українському національному життю. Українсько-руська видавнича спілка видавала переважно твори українських письменників — І. Франка, О. Кобилянської, А. Тесленка та інших. Такі видавництва як «Ранок», «Відро-

дження», «Хвилі», «Волосожар», «Нове життя», «Гасло», «Дзвін», «Сигнал», «Життя й мистецтво», «Української книгарні» (так перейменували книгарню «Киевской Старини»), книгарні Є. Череповського і «Товариства української літератури та мистецтва» випускали окрім літературно-художніх видань популярну, навчальну, громадсько-політичну книжку [27, С. 284-285].

Як бачимо, у порівнянні з кінцем XIX ст. у міжреволюційний період українське книговидання зробило значний крок вперед, хоч кількість назв українських видань зростала поступово: у 1906 р. — 116, у 1907 р. — 120, у 1908 р. — 220 назв. Водночас українська книжка за кількістю та накладом поступалася виданням інших націй, що проживали у Російській імперії. Так за результатами 1908 р. українська книжка знаходилася на восьмому місці після російської (15974 назви), польської (1963), німецької (658), єврейської (642), латиської (555), татарської (270), естонської (239) книжки [25, С. 29-30]. У 1911 р. побачило світ 25526 назв російських книжок, 1664 польських, 965 єврейських (на івриті — 375 та ідиш — 590), 920 німецьких, 608 латиських, 519 естонських, 372 татарських, 266 вірменських назв книжок. Українці з 242 назвами видань займали лише дев'яту позицію [3, С. 305; 26, С. 79]. У передвоєнному 1913 р. ситуація дещо змінилась. Українці випустили 228 назв видань із загальним накладом 725585 прим., посівши за кількістю назв видань національними мовами п'яте місце після

росіян (26629 назв із загальним накладом 98819108 прим.), поляків (1882 назви із загальним накладом 4887037 прим.), латишів (1133 назви із загальним накладом 3796028 прим.) та євреїв (574 видання із загальним накладом 1541015 прим.) [5, С. 171]. З 228 назв українських книжок виданих в Російській імперії, на теренах Наддніпрянської України в передвоєнному 1913 р. вийшло 176 назв україномовних книг. Всього на Наддніпрянщині того року побачило світ 5579 назв видань, тобто видання українською мовою складала лише 3 % були українською мовою [32, С. 9].

Значну кількість української друкованої продукції Наддніпрянщини становила не лише книжкова продукція, але й періодика. Однак, наприкінці XIX ст. ситуація із випуском на Наддніпрянщині легальних періодичних видань через цензурні обмеження була, ще складнішою як з виданням книжкової продукції. Розвиток української преси суттєво стримували урядові заборони 1876 та 1881 років. Поодинокі спроби українських діячів видавати періодику присікалися російською владою. Наприклад у червні 1901 р. видатний український письменник І. Нечуй-Левицький отримав відмову від Головного управління у справах друку у дозволі на видання в Києві українського журналу «Промінь» [27, С. 242]. Лише в кінці 1904 р. кабінет міністрів царської Росії спробував переглянути ці заборони доручивши дану справу міністерствам внутрішніх та народної освіти з'ясувати погляди київсько-

го генерал-губернатора, Київського й Харківського університетів, а також Академії наук щодо відміни заборони функціонування української мови громадсько-політичній, освітній, науковій та інших сферах суспільного життя. Всі ці інституції висловились проти обмежень на вживання української мови. Не останню роль у прийнятті такого рішення відіграла комісія створена із семи членів Академії наук на чолі із видатним російським вченим-славистом М. Шахматовим та її реферат. В даному документі серед всього іншого говорилося, що урядові заборони служать джерелом сильного і цілком природного незадоволення освічених верств «малоруської людності Малоросії», оскільки затримується поширення видань релігійно-етичного, педагогічного змісту та книг інших напрямів, через незнання українським населенням «великоросійської мови». Крім того, на думку російських вчених, мовні заборони спонукали зацікавлення українськими виданнями, що виходили в Галичині, котрі часто містили ворожі думки по відношенню до Росії. Тому, виходячи з цього, Академія наук пропонувала скасувати обмеження й заборони 1876 та 1881 рр. та дозволити українцям говорити публічно і друкувати книжки рідною мовою. Оскільки це, на думку авторів реферату, шкодить Російській державі [8, С. 375—376]. Однак, не зважаючи на таку прихильну позицію російської ліберальної інтелігенції до українців, українська мова отримала певні права лише з про-

КНИГОЗНАВСТВО

голошенням 17 жовтня 1905 року відомого царського маніфесту. Появі значної кількості легальних періодичних видань дало поштовх поступове зменшення цензурних обмежень у 1905-1906 роках.

З кінця 1905 по кінець 1906 р. в різних містах України виходило близько 40 назв україномовних газет і журналів [29, С. 49]. Одними з перших були часописи «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Громадська Думка» (Київ, 1905-1906), «Рада» (Київ, 1906-1913), «Рідний край» (Полтава-Київ-Гадяч, 1906-1916). Були й короткотривалі видання, що зникали, тільки побачивши світ: «Слобожанщина» (Харків, 1906, 25 березня), «Порада» (Харків, 1906, 14 травня) [22, С. 214], «Народна справа» (Одеса, 1906, 8 січня), «Запорожжя» (Катеринослав, 1906, 23 лютого), «Наша Дума» (СПб, 1907, № 1 — 22 березня, № 2 — 25 березня) та деякі інші [18, С. 39]. До дещо триваліших проектів можна віднести випуск газет «Добра Порада» (Катеринослав, 1906, № 1-4), «Вісті» (Одеса, 1906, № 1-5), органу Української соціал-демократичної партії «Боротьба» (Київ, 1906, № 1-4).

З 12 квітня 1907 р. в столиці Російської імперії виходила україномовна газета «Рідна справа: Вісті з Думи» (СПб, 1907), що намагались інформувати читачів про політичне життя II Думи. Дописи в газету робили українські депутати I Думи — Біляшевський, В'язлов, Онацький, Тарасенко, Шраг, брати Шемети, Чижевський, Гужовський; українські науковці та літератори — М. Грушевсь-

кий, Ф. Вовк, П. Смуток, М. Славінський, О. Русов, С. Русова, О. Білоусенко, а також депутати II Думи з українських губерній та ті, хто переселився з України в інші губернії — Щербина (Кубань), Сахно та Маляренко (Київщина), Богуславський (Харківщина). Серед інших періодичних видань варто згадати газету «Сніп» (1912, № 1-52, видавець М. Міхновський), яка виходила у Харкові. У Катеринославі видавалась газета «Дніпрові Хвилі» (1910-1913), що порушувала переважно культурно-просвітні теми та намагалась розбудити національну свідомість українців Катеринославщини. На шпальтах зазначеної газети велася й дискусія з російським націоналістами про українську національну справу. На Поділлі (Могилів-Подільський, Пеньківка) виходила аполітична україномовна газета «Світова Зірниця» (1906-1913), що адресувалася селянам. Зазначений тижневик подавав поради щодо ведення господарства, гігієни, відомості про кооперативний рух, вісті з Думи, висвітлював події з різних місць України, публікував популярні твори з історії України, дописи читачів, поезію та літературно-художні твори. Однак, якість матеріалів у цьому виданні була дуже низькою. У 1907-1908 рр. в Києві редактор-видавець О. Корольова видавала український часопис соціал-демократичного спрямування «Слово», який згодом редагував С. Петлюра. З червня 1909 р. Г. Ямпольська видавала просвітницьку ілюстровану тижневу газету «Село» (Київ, 1909-1911), фактичним редактором

КНИГОЗНАВСТВО

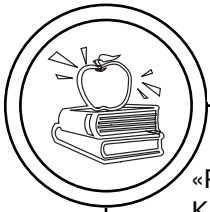
якої був М. Грушевський, а офіційним І. Малич. Після закриття цього тижневика з 4 березня 1911 р. його політику продовжив тижневик «Засів» (Київ, 1911-1912), який визначав себе як «народну ілюстровану газету» і призначався для селян та робітників. 20 грудня 1912 р. у Києві почала виходити газета «Маяк», розрахована на «селянську і робітничу інтелігенцію». Вихід видання припинився у 1914 р. після початку I світової війни.

На початку XX ст. активізувався і вихід українських журналів. Зокрема, з 1906 р. у світ почали виходити літературно-науковий журнал «Нова Громада» та сатирично-гумористичний «Шершень». З кінця 1907 р. до Києва зі Львова було перенесено видання журналу «Літературно-науковий вісник» (виходив тут до 1914 р.) [18, С. 40—41]. Політичні, культурницькі, соціальні та національні питання порушував у своїх публікаціях журнал «Українська Хата» (1909-1914), з яким співпрацювали такі діячі, як М. Шаповал, П. Богацький, Ю. Сірий (Тищенко), О. Коваленко та інші. Варто також згадати наддніпрянські кооперативні та мистецькі часописи: журнали «Наша Кооперація» (Київ, 1913-1914), «Рілля», педагогічно-освітній щомісячний журнал «Світло» (Київ, 1910-1914), щомісячний літературно-мистецький журнал «Сяйво» (Київ, 1913-1914). При часописі «Рідний Край» як додаток виходив дитячий журнал «Молода Україна». Крім того, у Києві завдяки старанням відомого українського соціал-демократа

Л. Юркевича виходив журнал «Дзвін» (1913-1914), який офіційно хоч і був літературно-громадським виданням, але насправді провадив соціал-демократичну лінію.

Незважаючи на певне пом'якшення цензури, в період між 1905 та 1914 рр. видання та поширення української преси все ще залишалося складною справою. Наприклад, 27 січня 1907 р. уряд з метою утруднення передплати української періодики видав таємний циркуляр із рекомендаціями «затримувати на пошті і передавати місцевим губернаторам періодичні видання, що надходили до волосних управ, передусім україномовні» [18, С. 45]. Окрім цього, українці значно поступалися за кількістю назв періодичних видань іншим народам Російської імперії. Для прикладу, у 1910 р. в імперії нараховувалося 234 польських періодичних видань, 69 німецьких, 31 єврейське, 21 вірменське, 13 грузинських, 11 татарських, 6 азербайджанських, 1 білоруське, 1 чеське. Українських періодичних видань цього року вийшло лише 13, що в порівнянні з кількістю населення було незначним. Російськомовної періодики лише в українських землях того року налічувалося 226 назв [22, С. 283].

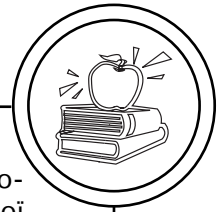
Загалом важко встановити накладу усіх українських періодичних видань, що виходили легально, однак, можна стверджувати, що вони були невеликими. Наприклад, газета «Слово» мала наклад 1500 прим., «Село» — 2500 прим., «Засів» — 1500-2000 прим.,

КНИГОЗНАВСТВО

«Рілля» — 1200 прим., «Рідний Край» — 800 прим., журнал «Українська Хата» — 500-600 прим., «Науково-літературний вісник» — 2000-2200 примірників [35, С. 176-182]. Наклад газети «Громадська думка» у першій половині 1906 р. становив 4093 прим., у другій половині того ж року він зменшився до 1500 примірників [34, С. 35]. У 1908 р. дев'ять українських періодичних видань мали загальний наклад 20 тис. примірників. У той же час наклад регіональної «Киевской мысли» коливався від 25 до 80 тисяч [34, С. 37]. Найвпливовіша українська газета «Рада» у 1907 р. мала 1500 передплатників [19, С. 57], у 1908 р. — 1400, у 1909 р. — 2500, а у 1911 р. — 3300 передплатників [34, С. 35]. Головною причиною малих накладів української періодики були урядові утиски, а саме: арешти, звільнення з роботи, поліцейські обшуки передплатників тощо. Окрім цього, начальники поштових відділень отримали таємні поліцейські накази не приймати грошових переказів на адреси редакцій українських видань [34, С. 35-36]. Не останню роль в незадовільному поширенні газет, наприклад «Ради», відіграв і зовнішній непривабливий вигляд, друкарські помилки та неякісний папір [19, С. 67-68]. Однак, редакція «Ради» все ж робила спроби впорядкувати розповсюдження газети. Колектив «Ради» розумів, що від налагодженої та розгалуженої системи залежали накладі видання, а отже й саме виживання газети. Редакція «Ради» провадила планомірну роботу щодо

поширення видання серед потенційних читачів. Про це свідчать документи в архіві газети де збереглися статистичні таблиці за різні роки та діаграми з коментарями щодо поширення газети, список передплатників «Ради» складений очевидно до 1912 року [1]. Це видно з того, що серед перерахованих українських губерній відсутня Холмська губернія з домінуючим українським населенням, що як відомо, була відокремлена від Царства Польського в окрему адміністративну одиницю лише у 1912 р. Загальне число передплатників «Ради» без м. Києва та тих губерній де передплатників було менше 10 і відповідно не були через це включені редакцією в цю таблицю становить 2804 осіб [2]. Разом з Києвом та поодинокими передплатниками в губерніях з незначною, а отже й неврахованою кількістю передплатників становила б приблизно 3000 осіб. Щоб суттєво впливати на громадську думку, цього накладу було недостатньо. Але, цього було достатньо, щоб сформувати окремі осередки національно свідомого українства. Найбільша кількість передплатників «Ради» була в Полтавській губернії (465) та Київській (без Києва) (295). Наступними були з відносно однаковою кількістю передплатників Подільська (259), Катеринославська (242), Харківська (214), Херсонська (194) губернії. Значна кількість передплатників була в Чернігівській (167) та Волинській (120) губерніях. В інших адміністративних одиницях Російської імперії, куди

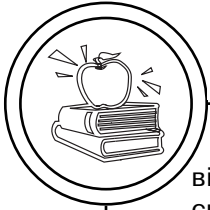
входили значні масиви українських етнічних земель, кількість передплатників «Ради» була суттєво меншою: Таврійська (62), Кубанська (49), Курська (41), чи зовсім незначною — Гродненська (20), Люблінська (19), Мінська (16), Чорноморська (17), Бессарабська (20), Воронежська (18), Область Війська Донського (44), Ставропольська (14). Значна кількість передплатників була в столичній Санкт-Петербурзькій губернії (90), де була традиційно велика українська діаспора, що мала значний вплив і акумулювала в собі значні українські культурні сили і значно менше в Московській губернії (36) цікаво, що помітна група передплатників замешкувала в Сибіру та на Далекому Сході, землі яких починаючи з кінця XIX ст. активно колонізувалися українським селянством. Перш за все це стосувалось Томської губернії (40), Приморської (39), Іркутської (20), Забайкальської (14), а також м. Харбін (16) [2, арк. 4], де була зосереджена адміністрація Східно-китайської залізниці, котра сполучала Сибір та Примор'я. Своїми тиражами українська періодика, суттєво поступалась регіональній російській періодиці. Наприклад у 1908 р. дев'ять українських періодичних видань мали загальний тираж 20 тис. примірників. В той же час тираж регіональної «Киевской мысли» коливався від 25 до 80 тис [34, С. 37].

Але не тільки утиски російської влади стали причиною животіння української періодики. Не сприяло розвитку українсь-

кої преси й зародкове становище української національної буржуазії, що могла бути ймовірним меценатом українських видань. Тому постійно відчувався брак фінансування. Вийти ж на самоокупність українська періодика не могла.

За визначенням С. Єфремова 1906-1914 роки були особливими для української преси, оскільки березневими правилами про цензуру друку, ймовірно було відмінено цензурний указ 1876 року. Однак, українська преса, як зауважив все той же автор, не дожила до свого 10-ліття, оскільки початок Першої світової війни став приводом до її заборони [13, С. 43-44]. З початком I світової війни (1914-1918) розпочалися нові переслідування українського друкованого слова як на теренах Наддніпрянщини, так і на окупованих землях Галичини та Буковини. Вже 20 липня 1914 р., через два дні після початку I світової війни, за розпорядженням російської адміністрації було припинено випуск найвпливовішої української газети «Рада» [34, С. 49]. Протягом місяця від початку війни було закрито 15 українських газет і журналів [27, С. 287]. 9 січня 1915 р. уряд припинив випуск всієї української періодики [34, С. 49]. Розпочинався новий етап у розвитку українського друкованого слова.

Становлення й розвиток українського книговидання й преси в Наддніпрянській Україні в добу індустріалізації (відлік початку індустріалізації Російської імперії розпочинається від реформ 60-80-х рр. XIX ст.)

КНИГОЗНАВСТВО

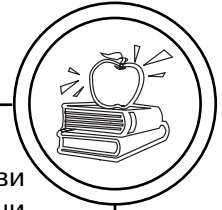
відбувалося в надзвичайно складних умовах національних утисків та жорстких цензурних обмежень. Адже, російський уряд справедливо вбачав в українському національному русі, що розростався загрозу в майбутньому єдності імперії. Засобом поширення національної свідомості була українська видавнича продукція — книжки (починаючи від навчальних і закінчуючи літературно-художніми й популярними виданнями) та періодика. Тому марно російський царизм через Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876) намагався завдати головного удару насамперед проти українського друкованого слова заборонивши друк та поширення українських видань.

Слід виділити кілька етапів у розвитку національної видавничої справи наддніпрянських українців в досліджуваній період. Перший етап, що тривав до середини 1863 р. характеризується не лише появою значної кількості українських книжкових, але й перших періодичних видань підросійських українців — часописів «Основа» та «Черниговській Листок». Напередодні введення в дію Валуєвського циркуляру (1863) незважаючи на складні умови українське книговидання та преса стали стрімко розвиватись про що, свідчила статистика випуску видань. Цей розвиток було призупинено із запровадженням згаданого вище цензурного акту. Тому саме з другої половини 1863 р. розпочинається другий етап у розвитку українського друкованого

слова на Наддніпрянщині, що характеризувався гоніннями й занепадом українського книговидання. Він тривав до кінця 70-х рр. XIX ст. і був пов'язаний з безроздільним пануванням російської цензури. Ситуація, що склалася спонукала українських інтелектуалів розвивати національну видавничу діяльність в інших формах. Цими формами діяльності стали перш за все публікація українознавчих праць російською мовою через легальні інституції та періодичні й неперіодичні друковані органи. Зокрема, в журнали «Киевская Старина» газети «Киевській Телеграф» (до того моменту поки українофіли впливали на редакційну політику цієї газети), а також в нелегальній видавничій діяльності за кордоном. Останнє стосується діяльності Української безцензурної друкарні у Женеві («Печатні Громади») на чолі з М. П. Драгомановим.

У 1881 р., після певного послаблення дії Емського указу 1876 р. розпочинається третій етап (1881-1905) у розвитку українського книговидання, який тривав до початку революційних подій 1905-1907 рр. На цьому етапі чергувалися періоди послаблення та посилення репресій проти української книги. Зокрема, у 1881-1883 рр. за влучним виразом О. І. Лотоцького наступив «короткий антракт репресій» й вдалося видати значну кількість українських видань, після чого репресії знову посилились. Використовувались в цей період і легальні методи видавничої діяльності. Саме в цей час з'являється і

КНИГОЗНАВСТВО

функціонує журнал «Киевская Старина», який став фактично першим українознавчим (хоч і російськомовним) журналом. В 90-х рр. XIX ст. з'являються й легально діють українські видавництва у Чернігові — Видавництво Б. Грінченка, Києві — «Вік», Харкові — «Гурт». Наприкінці третього періоду, з політизацією українського національно-визвольного руху з'являється значна кількість української нелегальної літератури та преси, що випускалась як за кордонами Російської імперії, так і в її межах. Головна роль у випуску цих видань належала першим українським політичним партіям і насамперед РУП.

Новий, четвертий етап у розвитку української видавничої справи розпочався у 1906 р., після проголошення 17 жовтня 1905 р. свободи слова й друку та часткове зняття у 1906 р. певних обмежень щодо українського друкованого слова. Цей етап тривав до початку у 1914 року Першої світової війни й черговим посиленням цензури й утисків проти української книги й преси. Зазначений період хоч і був важким та складним, але його можна охарактеризувати, як період твердого становлення

української видавничої справи на Наддніпрянщині. Переживши період жорсткої цензури, українське друковане слово за перших ознак її послаблення на початку XX ст., починає набирати силу. З'являється значна кількість українських видавництв і повноцінні українські періодичні видання. Завдяки появі української щоденної газети «Громадська Думка», а пізніше «Рада» й інших тижневих та щомісячних часописів, вдалося залучити до національного життя найактивніші верстви українства. Цим видавництвам та періодичним виданням не лише вдалося вижити в тяжких умовах цензурного тиску, переслідувань й матеріальної скрути, але й сформувати читацьке середовище, виробити спеціальну українську термінологію та закласти основи формування сучасного українського правопису. Це було надзвичайно важливо напередодні майбутніх визвольних змагань українського народу. Цим активістам невдовзі довелося брати участь та очолювати народні маси в революційних подіях та інших формах і проявах українського політичного та національно-культурного життя.

Архівні джерела:

1. ІР НБУВ, ф. 44. № 9. 2. ІР НБУВ, ф. 44. № 10. 3. ЦДІАУ у м. Києві, Ф. 442. Оп. 808. д. 99, арк. 1—5.

Опубліковані джерела:

4. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд. : І. О. Кресіна та ін. ; За ред. В. Ф. Панібудьласки. — К. : Вища школа, 1997. — Ч. 1. 5. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд. : І. О. Кресіна та ін. ; За ред. В. Ф. Панібудьласки. — К. : Вища школа, 1997. — Ч. 2.

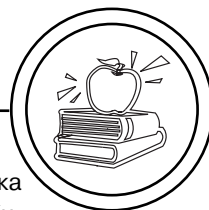

КНИГОЗНАВСТВО

Література:

6. Антонович Д. Автори, друкарі та меценати / Д. Антонович // Антонович Д., Лотоцький О. Українська книга // Українська культура : Лекції за ред. Д. Антоновича. — К. : Либідь, 1993. — С. 111—127. 7. Боянивская М. Б., Исаевич Я. Д., Белоконь С. И. Украина / М. Б. Боянивская, Я. Д. Исаевич, С. И. Белоконь // Книга. Энциклопедия. — М. : Большая Российская Энциклопедия, 1999. — С. 652—657. 8. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. — К. : Дніпро, 1993. — 320 с. 9. Грушевский М. Украинский вопрос // Грушевский М. Освобождение России и Украинский вопрос. — СПб. : Типография т-ва «Общественная Польза», 1907. 10. Дей І. О. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня // Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова. — К. : Наук. думка, 1965. — С. 128—206. 11. Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом = Dragomanow M. La litterature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — 94 с. 12. Животко А. Історія української преси / Упоряд. авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 1999. — 360 с. — (Літ. пам'ятки України). 13. Єфремов С. В тісних рамках. Українська книга в 1798-1916 рр. / С. В. Єфремов // Єфремов С. Вибране: Ст. наук. розвідки. Моногр. / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. — К. : Наук. думка, 2002. — 760 с. 14. Єфремов С. Мартиролог українського слова / С. Єфремов // Українська Жизнь. — 1917. — № 3-6. — С. 32—49. 15. Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Зелінська. — Львів : Світ, 2002. — 268 с. 16. Зубкова Н. М. Народно-просвітницька діяльність Б.Д. Грінченка (за матеріалами особового архівного фонду) / Н. М. Зубкова // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — Вип. 2. — К. : Українознавство, 1994. — С. 97—105. 17. Ісаевич Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаевич. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 520 с. 18. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України (Друга половина XIX-перша чверть XX ст.) / І. В. Крупський. — Львів : Світ, 1995. — 184 с. 19. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907-1919 рр. / Упоряд., вступ та коментарі І. Старовойтенко. — К. : НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. — 251 с. 20. Лотоцький А. Сторінки минулого / А. Лотоцький. — Ч. 2. // Праці Укр. наук. ін-ту ; — Т. 6. — Варшава, 1932. — 286 с. 21. Лотоцький О. Українське друковане слово / О. Лотоцький // Антонович Д., Лотоцький О. Українська книга // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. — К. : Либідь, 1993. — С. 98—111. 22. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812-1917 / І. Л. Михайлин. — Х. : Колорит, 2007. — 366 с. 23. Наддніпрянська Україна (Наддніпрянщина) / І. З. Підкова, Р. М. Шуст // Довідник з історії України: Видання в трьох томах. — Т. 2 (К-П). / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. — К. : Генеза, 1995. — С. 257. 24. Наумов С. Хоткевич Гнат Мартинович / С. Наумов // Довідник з історії України: Видання в трьох томах. — Т. 3. (Р-Я) / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. —

КНИГОЗНАВСТВО

К. : Генеза, 1999. — С. 541—543. 25. Низовий М. Українська статистика друку: основні етапи становлення та розвитку / М. Низовий. — К. : Кн. палата України, 2002. — 96 с. 26. Петлюра С. Украинский отдел на выставке произведений печати / С. Петлюра // Украинская жизнь. — 1912. — № 9. — С. 76—81. 27. Петров С. Книжкова справа в Києві. 1861-1917 / С. Петров. — К. : ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. — 344 с. 28. Р. М. Видавництва / Р. М. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. — Львів : НТШ, 1993. — Т. 1. — С. 245—246. 29. Смуток П. Украинская пресса / П. Смуток // УЖ. — М., 1912. — № 2. — С. 48—54. 30. Тимошик М. Її величність — книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834-1999 / М. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 1999. — 306 с. 31. Українське питання / Пер. з рос., упоряд., передм. та прим. М. С. Тимошика. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — 220 с. 32. Фідельман Б. До підсумків видавничої роботи на Україні за 15 років / Б. Фідельман // Рад. книгар. — 1932. — № 31. — С. 8—11. 33. Хоню В. В. Організаційно-методичні засади роботи українських видавців кінця ХІХ-початку ХХ ст. (На прикладі київського видавництва «ВІК») / В.В. Хоню. — К. : НТУУ «КПІ», 2000. — 64 с. 34. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941) : Стан і статус. / Ю. Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 240 с. 35. Щеголевъ С. Н. Украинское движение какъ современный этап южнорусскаго сепаратизма / С. Н. Щеголевъ. — К. : Типографія т-ва И. Н. Кушнарев и К, 1912. — 588 с.

Рецензент — Ж. М. Ковба, к.і.н.,
доцент, НТУУ «КПІ»

Надійшла до редакції 23.09.09